

OCENY ZMIAN EKONOMICZNYCH NA SOWIECKIEJ UKRAINIE OD KOŃCA LAT DWUDZIESTYCH DO KOŃCA LAT TRZYDZIESTYCH XX w. FORMUŁOWANE PRZEZ ANALITYKÓW POLSKIEGO WYWIADU WOJSKOWEGO ORAZ FUNKCJONARIUSZY POLSKICH SŁUŻB DYPLMATYCZNYCH

W artykule omówiono oceny najważniejszych zmian ekonomicznych na sowieckiej Ukrainie od końca lat dwudziestych do końca lat trzydziestych XX w. formułowanych przez analityków ówczesnego polskiego wywiadu wojskowego oraz przedstawicieli polskich służb dyplomatycznych akredytowanych w tym czasie na Ukrainie. Autor wskazał również na przyczyny, dla których strona polska obserwowała i analizowała zmiany tego typu, a także ich zakres.

Słowa kluczowe: sowiecka Ukraina; Polska; ZSRS; polski wywiad wojskowy; Oddział II Sztabu Głównego Wojska Polskiego; Wojsko Polskie; Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona; gospodarka sowieckiej Ukrainy; przemysł sowieckiej Ukrainy; rolnictwo sowieckiej Ukrainy; sowiecki przemysł zbrojeniowy; I pięciolatka; II pięciolatka; III pięciolatka; kolektywizacja; zmiany ekonomiczne na sowieckiej Ukrainie w latach 1929–1939; rzeczywiste efekty procesu industrializacji ZSRS w latach 1929–1939.

Niemal przez cały okres lat 1921–1939, obok Niemiec i ich sił zbrojnych, Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich, a także jego Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona i cały pozostały potencjał militarny oraz ekonomiczny stanowił jeden z dwóch najważniejszych kierunków zainteresowania polskiego wywiadu wojskowego. Decydowało zaś o tym zagrożenie militarne i polityczne, jakie dla ówczesnej Rzeczypospolitej Polskiej stwarzała agresywna polityka Sowietów dążących do europejskiej, a następnie światowej rewolucji komunistycznej [szerzej *vide* chociażby: 6, 22, 26, 27, 59, 60, 61]. Jak się wydaje, spośród wszystkich części składowych tego państwa największe zainteresowanie Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego budziła zaś sowiecka Ukraina, traktowana jako ogromny garnizon Armii Czerwonej [52, 53, 56] oraz niezwykle ważny dla ZSRS obszar rolniczy i trudny do przecenienia składnik jego przemysłu wydobywczego oraz hutniczego, metalurgicznego i maszynowego, w tym również czołgowego. Bez ukraińskiego węgla kamiennego, rud żelaza i manganu oraz zboża, buraków cukrowych i mięsa nie byłby bowiem możliwy burzliwy proces industrializacji

ZSRS, który rozpoczął się w 1929 r. Podobne było też znaczenie części znajdujących się na Ukrainie linii kolejowych.

Nie mniej ważna była też jej wartość jako potencjalnego teatru działań wojennych oraz dogodnej bazy wypadowej przeciwko Polsce oraz Rumunii, głównie zaś jej terenom roponośnym. Poza tym stanowiła ona również cenny dostęp do Morza Czarnego.

Z przeglądu przeanalizowanych przez autora i wykorzystanych w tym opracowaniu źródeł archiwalnych, głównie zaś dokumentów wytworzonych przez polski wywiad wojskowy oraz opublikowanych dotychczas opracowań i raportów funkcjonariuszy polskich służb dyplomatycznych akredytowanych w ZSRS w latach 1921–1939 wynika, że polski wywiad interesowało dosłownie wszystko, co w jakikolwiek sposób generalnemu inspektorowi sił zbrojnych oraz oficerom służącym w Sztabie Głównym Wojska Polskiego mogło pomóc w obiektywnej ocenie potencjału wojskowego Związku Sowieckiego, w tym również w ocenie jego możliwości ekonomicznych – zarówno podczas pokoju, jak i na stopie wojennej. Należy też podkreślić, że ze szczególnym

zainteresowaniem i jednocześnie należyta uwagą traktowano w Warszawie wszelkie informacje dotyczące tego, co pod względem wojskowym oraz ekonomicznym i społecznym działo się wtenczas na terenie najpierw Ukraińskiego, a następnie Kijowskiego (Specjalnego) Okręgu Wojskowego oraz Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej [Autor już wcześniej podejmował podobną problematykę, niekiedy również w nieco szerszym ujęciu dotyczącym obszaru całej zachodniej części ZSRS – vide: 40–44, 46, 47, 49, 51, 54, 55, 58, 66].

W tym celu oraz ze względu na wagę tych zagadnień funkcjonariusze polskiego wywiadu wojskowego wykorzystywali wszelkie dostępne środki, od rozpoznania agenturalnego po «biały» wywiad włącznie. Nie unikano też współpracy z wywiadami innych państw, które podobnie jak Polska czuły się wówczas mniej lub bardziej zagrożone przez Sowiety i uprawianą przez nich politykę. Wśród nich najistotniejszą rolę odgrywały kontakty z wywiadami krajów bałtyckich oraz państw sojuszniczych, głównie zaś z Rumunią [O polskim skierowanym na Sowiety wywiadzie wojskowym z lat 1921–1939, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, pisali także: 29, 35, 36, 61].

Należy też zauważyć, że analiza znanych autorowi źródeł rosyjsko- i ukraińskojęzycznych przechowywanych obecnie w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym w Moskwie (Российский Государственный Военный Архив) i archiwach kijowskich, mianowicie w Centralnym Państwowym Archiwum Organizacji Społecznych Ukrainy (Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України) oraz w Centralnym Państwowym Archiwum Wyższych Organów Władzy i Administracji Ukrainy (Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади та Управління України), a także kwerendy przeprowadzone w odpowiedniej literaturze przedmiotu wskazują, że w latach trzydziestych XX w. mimo aktywnego przeciwdziałania sowieckiego kontrwywiadu oraz całego szeregu trudności wynikających z samego charakteru państwa i bardzo specyficznych cech społeczeństwa sowieckiego, Oddziałowi II Sztabu Głównego Wojska Polskiego udawało się zdobywać cały szereg bardzo cennych i niezwykle ważnych informacji na temat Armii Czerwonej oraz stanu szeroko rozumianego potencjału militarnego oraz życia

gospodarczego ówczesnej sowieckiej Ukrainy oraz całego Związku Sowieckiego. Były one żmudnie gromadzone oraz szczegółowo analizowane i odpowiednio interpretowane przez oficerów i analityków Oddziału II służących w warszawskiej centrali.

Wagę tych ustaleń podnosi także to, że dokładna analiza wyciąganych wtenczas przez nich wniosków oraz formułowanych opinii pozwala lepiej zrozumieć motywy wielu decyzji i przedsięwzięć organizacyjnych podejmowanych przez najwyższe kręgi polityczne i wojskowe Rzeczypospolitej Polskiej oraz jej sił zbrojnych w okresie międzywojennym, głównie zaś tych, które realizowano w ramach programu modernizacji i rozbudowy Wojska Polskiego, jaki rozpoczął się w 1936 r. i trwał praktycznie do samego wybuchu wojny z Niemcami, a następnie także z Sowiecami we wrześniu 1939 r. [Szerzej o kierunkach i zakresie procesów modernizacyjnych ówczesnego Wojska Polskiego oraz polskiej gospodarki vide chociażby: 17–20, 24, 25, 29, 31–34, 36–38, 62] W wielu przypadkach były one bowiem determinowane tym, co działo się za wschodnią granicą Rzeczypospolitej w szeregach Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej.

Lata I pięciolatki (1929–1932)

Warto chociażby pokrótce omówić, jak przedstawiały się formułowane przez analityków polskiego wywiadu wojskowego oraz funkcjonariuszy polskiej służby dyplomatycznej generalne oceny zmian ekonomicznych w ZSRS – w tym głównie na Ukrainie – w latach I pięciolatki. Otóż korzystając zarówno z oficjalnych publikowanych w ZSRS danych statystycznych jak i z efektów własnych obserwacji, polscy dyplomaci działający wówczas w tym kraju zauważyli kilka charakterystycznych cech tych przemian, mianowicie zmianę proporcji pomiędzy produkcją przemysłową a rolniczą. Otóż w 1913 r. w całym imperium Romanowych wynosiła ona 40,6 % do 59,4 % na korzyść rolnictwa. Już jednak w 1929 r. nastąpiło ich odwrócenie i produkcja przemysłowa stanowiła 54,5 % całej produkcji ZSRS, a rolnicza 45,5 %. Natomiast po zakończeniu I pięciolatki produkcja przemysłowa obejmowała aż 70,4 % całej wytwórczości, zaś udział rolnictwa zmalał do 29,6 %. Widać więc z tego, iż był to rzeczywisty proces industrializacji ZSRS [Vide także: 13, gdzie

znaleźć można informacje o wcześniejszym stanie sowieckiej ekonomiki, w tym głównie o możliwościach jej kompleksu militarnego].

Strona polska zauważyła jednak również liczne mankamenty takiej drogi oraz tak szybkiego tempa uprzemysłowienia tego kraju. Po pierwsze po 1928 r. źle dobrano proporcje pomiędzy nakładami finansowymi na najważniejsze gałęzie przemysłu ciężkiego a przemysłem lekkim i rolnictwem, co spowodowało liczne i dotkliwe braki w zaopatrzeniu ludności, głównie w żywność [Nie należy tutaj zapominać, iż było to świadome działanie wynikające z dążenia do stworzenia możliwie szerokiej i wydajnej bazy dla przemysłu zbrojeniowego, a tym samym dla jak największego wzmocnienia siły Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej, która miała być skutecznym narzędziem umożliwiającym Sowietom realizację dalekosiężnych celów ich polityki zagranicznej – poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide także: 21, 64, 65]. W jednym z dokumentów słusznie stwierdzono bowiem, że:

Charakterystyczną cechą sowieckiego rozwoju przemysłowego jest bardzo znaczny wzrost ciężkiego przemysłu, który przez szereg lat dominował pod względem tempa rozwoju nad przemysłem lekkim i spożywczym. Prowadziło to do znacznego rozrostu produkcji środków produkcji, przy niedostatecznym wzroście produkcji artykułów konsumpcyjnych, powodując pogłębianie się kryzysu na tle materialnej sytuacji całej ludności, głównie zaś wsi. Inwestowanie w rozbudowę przemysłu ciężkiego dało w ciągu paru lat znaczną część dochodu społecznego, a obecnie eksploatacja włożonych kapitałów, wskutek złej pracy tego przemysłu i jego nierentowności, obciąża nadal budżet państwowy i w konsekwencji kładzie się ciężarem na akcji podnoszenia życiowego poziomu ludności. [...] Wyjściem z tego błędnego koła może być tylko opłacalność ciężkiego przemysłu wskutek lepszej jego organizacji, z drugiej zaś strony – rozszerzenie produkcji przemysłu lekkiego i lepsze zaopatrzenie ludności [8, s. 361].

Źle i nieefektywnie w sowieckiej gospodarce lat trzydziestych funkcjonował też system nakazowo-rozdzielczy, gdyż «[...] poszczególne części gospodarstwa narodowego nie dostosowują się automatycznie do siebie, lecz

dociągane są drogą planów lub nakazów idących z góry» [8, s. 387], zaś wypełnianie powstających w ten sposób luk gospodarczych wymagało koncentracji wysiłku na wybranych dziedzinach kosztem pozostałych, z reguły w danym momencie lepiej funkcjonujących, co w konsekwencji prowadziło do powstawania trudności w innym miejscu. W efekcie tego w sowieckiej ekonomice brak było mechanizmów naturalnej kompensacji rozwoju ekonomicznego. Poza tym nie dysponowała ona również odpowiednimi i koniecznymi rezerwami mocy wytwórczych, siły roboczej oraz zapasami surowców i półfabrykatów. Powodowało to, że: «[...] w sowieckiej pracy gospodarczej nie ma równomierności, płynie ona stale w atmosferze naprężenia i ingerencji rządowej, każde zaś osłabienie tej ostatniej na jakimkolwiek odcinku powoduje prawie zawsze spadek jej wydajności» [8, s. 387].

Słusznie zauważono też, że na braki zaopatrzenia w żywność w ZSRS najpoważniejszy wpływ miała forsowna kolektywizacja oraz niedoinwestowanie rolnictwa i przemysłu spożywczego, a także nadmierny eksport produktów rolnych za granicę. Poza zmniejszeniem się produkcji zbożowej doprowadziło to też do drastycznego spadku hodowli bydła i pogłowia trzody chlewnej, a w konsekwencji do bardzo poważnych braków w podaży mięsa i tłuszczów na rynku, głównie zaś na Ukrainie, gdzie następnie w latach 1932–1933 doszło do tragicznego w skutkach głodu [Vide choćby: 3, 4, 9, 10, 11, 12, 30, 40]. Podobnie działo się również z produkcją cukru, którego spożycie w całym ZSRS nie przekraczało wówczas 4 kg na mieszkańca – przynajmniej według oficjalnych danych [Vide także 8, s. 285].

Poza tym nie mniej istotne były też społeczne następstwa przyspieszonej i przymusowej kolektywizacji, albowiem: «Skutkiem tej polityki stało się pełne przywiązanie włościanina skolektywizowanego do kołchozu, gdyż w wyniku ostatnich zarządzeń nie może on bez aprobaty zarządu ani kołchozu opuścić, ani nawet udać się na jakieś sezonowe lub uboczne zarobki» [8, s. 248–249, 257].

Zaprezentowana tutaj ocena wszystkich zmian ekonomicznych, które w ramach I pięciolatki nastąpiły w ZSRS posiada cechy rzetelności, dalekie od oficjalnych i nie zawsze prawdziwych treści przedstawianych przez

ówczesną sowiecką propagandę, która nagłaśniając mniej lub bardziej istotne sukcesy własnej ekonomiki pomijała lub też bagatelizowała powstające równocześnie trudności oraz napięcia gospodarcze i społeczne [8, s. 285, 361, 363, 387–388]. Podobne wnioski można znaleźć także w opracowaniach i analizach przygotowywanych wtenczas przez oficerów i analityków Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego – vide choćby: 1].

Lata II i III pięciolatki (1933–1939)

Jak to już sygnalizowano nie mniejszą uwagę polskiego wywiadu wojskowego przyciągały również rzeczywiste efekty ekonomiczne i wojskowe II pięciolatki [Vide także: 23, s. 623]. Skutkiem tego jest ciekawy, powstały w 1939 r. dokument Oddziału II Sztabu Głównego zatytułowany: *Charakterystyka techniczna przemysłu ciężkiego i maszynowego w ZSRR za II-e półrocze 1938 r.* [2]. W dziale «Ocena ogólna» jego autorzy stwierdzili, że coraz mniej wiadomości dotyczących sowieckiej gospodarki można pozyskiwać metodą klasycznego śledzenia informacji pojawiających się w prasie oraz w oficjalnych publikacjach ukazujących się w ZSRS. Pomimo to stwierdzono, że kryzys w przemyśle, który rozpoczął się w drugiej połowie 1936 r. trwa nadal, a jego skutkiem jest niewykonywanie przez przemysł ciężki i maszynowy rocznych planów produkcyjnych [Vide także: 65, s. 208]. Zahamowaniu uległo także tempo wzrostu wydajności pracy, co również wpłynęło na ograniczenie rzeczywistych rozmiarów produkcji. Innym wielce charakterystycznym zjawiskiem było częste wykonywanie planów ilościowych kosztem spadku jakościowej wartości produkowanych wyrobów, w tym również sprzętu wojskowego [2]. Doskonałym przykładem takiej właśnie sytuacji może być chociażby produkcja amunicji artyleryjskiej. Według wspomnień późniejszego sowieckiego marszałka artylerii Nikołaja Nikołajewicza Woronowa:

Swego czasu [w 1940 r. – przyp. A. S.], podczas prób na poligonach, masowo dochodziło do przedczesnych wybuchów pocisków. W celu wyjaśnienia przyczyny powołano komisję pod moim przewodnictwem. [...]

Komisja skontrolowała pracę szeregu zakładów produkujących amunicję dla artylerii. W nowych zakładach dominującą siłą stanowili młodzi inżynierowie i technicy oraz jeszcze

młodszy od nich robotnicy i robotnice, którzy mieli poważne braki w wykształceniu i doświadczeniu. Nie zawsze należycie wykorzystywano techniczne wyposażenie zakładów.

W zakładach produkujących skorupy pocisków stwierdziliśmy, że odbiór produkcji przez oddziały kontroli technicznej i przedstawicieli armii odbywa się jak za króla Ćwieczka, ‘na oko’. Na polecenie komisji znaczną partię już przyjętych skorup poddano badaniu metodą hydrauliczną. Niektóre skorupy od razu zaczęły cieknąć. Było to oczywiste brakoróbstwo. Jeśli skorupa przepuszcza ciecz, to gazy prochowe, powodujące ogromne ciśnienie, tym bardziej mogą przedostać się do wnętrza pocisku. Przedczesny wybuch jest tu nieunikniony, a może on nastąpić w lufie działa, co grozi jego zniszczeniem oraz ofiarami w ludziach.

Wielka odpowiedzialność spadała na robotnice kontrolujące głowice pocisków. Miały one wykrywać możliwe pęknięcia lub rysy świadczące o ich powstawaniu. W tym celu głowice zanurzano w specjalnym płynie, w którym wszelkie defekty na metalu stawały się bardziej widoczne. Zainteresowaliśmy się tym stadium kontroli. I znów stwierdziliśmy duży procent braków w już przyjętej produkcji. Rozmowy z kontrolerkami wykazały, że przez pierwsze dwie do czterech godzin praca idzie dobrze, potem jednak oko się męczy i coraz trudniej zauważyć defekt.

Zbadaliśmy również sposób napełniania skorup materiałem wybuchowym. Również i tu wykryliśmy odchylenia od procesów technologicznych. Kiedy nocą przechodziłem z dyrektorem fabryki przez wydział elaboracji, zażartowałem:

– Widząc waszą produkcję nie zdziwię się, jeśli w którymś pocisku znajdę sprasowanego kota.

Dyrektor ciężko westchnąwszy, odparł z powagą:

– Nie, to jest niemożliwe. [...]

W produkcji zapalników również zdarzały się odstępstwa od instrukcji. W rękach kontrolerów zobaczyliśmy pilniki: jeśli jakaś część nie pasowała, po prostu podpłowywano ją bez żadnych pomiarów. I to tam, gdzie błąd w dziesiętnych, a nawet setnych częściach milimetra jest niedopuszczalny. Wszystko to robiono w celu szybszego wykonania planu. Zabraliśmy 10.000 gotowych do wysłania

zapalników i skierowaliśmy je do innego miasta, w którym znajdowały się podobne zakłady, w celu rozbiórki i dogłębnej kontroli. Stwierdzono setki wypadków brakoróbstwa z odchyleniem od rysunków technicznych i ustalonych tolerancji. [...]

Na zakończenie komisja przeprowadziła liczne strzelania doświadczalne. Potwierdziły one z całą mocą fakt, iż pod względem konstrukcyjnym pociski są bez zarzutu, lecz należy poprawić jakość ich wykonania.

Komisja domagała się usprawnienia procesów technologicznych, podniesienia poziomu wykształcenia technicznego pracowników, zdecydowanej poprawy dyscypliny pracy i wprowadzenia nowych, postępowych metod kontroli [5, s. 136-138. Vide także: 14, s. 148, 212].

Wynika więc z tego, że produkowana w taki sposób, «po sowiecku», amunicja artyleryjska mogła być bardziej niebezpieczna dla własnych żołnierzy niż dla potencjalnego przeciwnika.

Jednocześnie przeciążanie pracą oraz niewłaściwa eksploatacja wielu urządzeń technicznych prowadziła do częstych awarii, szybszego ich zużycia, a w konsekwencji do dalszego spadku produkcji i wzrostu jej kosztów.

Kolejną przyczyną niepowodzeń sowieckiego przemysłu był brak odpowiednich kadr technicznych. Starych i doświadczonych inżynierów odsunięto bowiem od kierowania przedsiębiorstwami, zaś tzw. «wydwiżeńcy», którzy stanowiska kierownicze zajmowali niemal natychmiast po ukończeniu szkół oraz uczelni technicznych i odbyciu pewnej ograniczonej praktyki, z reguły nie mogli dać sobie rady ze skomplikowanymi kwestiami technicznymi i technologicznymi. Poza tym chaos powiększało ogromne zbiurokratyzowanie i skomplikowanie struktury organizacyjnej państwowego aparatu gospodarczego, zaś ustawiczne polityczne «czystki» przyczyniały się do niezwyklej płynności i zbytniego «odmłodzenia» kadr kierowniczych [2]. W wielu pozornie nowoczesnych i dobrze wyposażonych technicznie przedsiębiorstwach rodziło to poważne problemy natury technicznej i technologicznej, a także wskutek obawy przed odpowiedzialnością, zabijało w kadrach kierowniczych ducha samodzielności i przedsiębiorczości. Problemem był też poziom

umiejętności technicznych niższego dozoru technicznego – majstrów oraz robotników, którzy najczęściej przechodzili przeszkolenie w miejscu pracy. Zdaniem polskich analityków Oddziału II Sztabu Głównego w sposób szczególny prawidłowości te dezorganizowały właśnie sowiecki przemysł ciężki oraz maszynowy i obronny.

Ogólną wydajność pracy wyliczaną w postaci stosunku wielkości produkcji przypadającej na jednego robotnika znacząco obniżało zatrudnienie zbyt dużej liczby tzw. «robotników podręcznych», czyli sił niewykwalifikowanych lub pomocniczych, które nie miały istotniejszego wpływu na poziom wykonania planów rocznych poszczególnych przedsiębiorstw. Ich liczba, poza innymi przyczynami, była natomiast związana także z wysoką awaryjnością szeregu urządzeń i instalacji technicznych, które wymagały stałego utrzymywania licznych ekip naprawczych.

Poza tym w stosunku do realiów istniejących w rozwiniętych gospodarczo krajach europejskich i w USA na przeciętnego sowieckiego robotnika nakładano zbyt niskie normy wydajności. Stąd też pomimo rzeczywistej stosunkowo niewielkiej efektywności sowieckiego przemysłu maszynowego – według oficjalnych statystyk – zaledwie 10 % robotników nie wykonało planu, zaś aż połowa z nich wykonała ponoć aż 150 % normy.

W celu ograniczenia płynności kadr robotniczych oraz zmniejszenia zjawiska «łazikowania i włóczegostwa z fabryki do fabryki» podjęto cały szereg przedsięwzięć dla poprawienia dyscypliny pracy. Jednym z nich było wprowadzenie «książeczek robotniczych» [Vide także: 14, s. 218].

Rzeczywiste moce sowieckiego przemysłu ciężkiego i maszynowego ograniczał także poziom realizacji nowych planowych inwestycji. W pierwszej połowie 1938 r. udało się bowiem zrealizować zaledwie 37 ze 115 zaplanowanych na ten czas obiektów przemysłowych tego typu. Podobnie też było z planowymi i jednocześnie niezbędnymi remontami kapitalnymi obiektów oraz urządzeń i instalacji technicznych. Poza tym często prace tego typu wykonywano mało fachowo i niezbyt dokładnie lub jedynie «pobieżnie». Związane zaś z tym awarie stanowiły kolejny czynnik ograniczający rzeczywisty poziom wykonywania przez

poszczególne przedsiębiorstwa narzuconych im planów rocznych.

Kolejną niekorzystną cechą przemysłu ciężkiego oraz maszynowego ZSRS w końcu lat trzydziestych XX w. było nadmierne zużycie energii elektrycznej oraz paliw, a także marnotrawstwo smarów. Zjawiska tego typu dotyczyły głównie hut, koksowni oraz fabryk przemysłu maszynowego, w tym również tych rozlokowanych na Ukrainie. Zbyt często też gromadzono nadmierne zapasy surowców energetycznych, mianowicie węgla lub paliw płynnych, co wynikało – między innymi – z niewłaściwie i niedbale prowadzonej sprawozdawczości («buchalterii») oraz z nierytmiczności dostaw. W efekcie tego wśród sowieckich przedsiębiorstw przemysłowych tendencje do nadmiernego gromadzenia zapasów surowców i paliw były zjawiskiem niemal powszechnym [2].

W przemyśle węglowym, w tym także w Donbasie [Według oficjalnych danych w drugiej połowie 1938 r. całe górnictwo węgla kamiennego w ZSRS wykonało tylko 89,9 % planu], w dalszym ciągu wydajność poważnie obniżały skutki złej organizacji pracy oraz braki kadry technicznej, których skutkiem były też liczne awarie urządzeń i instalacji technicznych. Na przykład w Donbasie, w kopalniach należących do trustu «Budiennougol», w pierwszym półroczu 1938 r. odnotowano aż 465 awarii dźwigów kopalnianych, co spowodowało straty liczone w dziesiątkach tysięcy rubli. Poza tym często w kopalniach prowadzono gospodarke rabunkową, co prowadziło do licznych zawałów oraz podziemnych pożarów, a w ich efekcie do wypadków i strat ludzkich. Nie zawsze też należycie wykorzystywano posiadane urządzenia techniczne. Dla przykładu w 1938 r. w Donbasie posiadano 1982 ciężkie wrębiarki, ale realnie pracowało tylko 66 % z nich. Wszystko to obniżało wydobycie węgla oraz wydajność pojedynczego górnika, która w III kwartale 1938 r. w całym sowieckim górnictwie wyniosła 25,1 tony miesięcznie. Oprócz tego węgiel zbyt często był zanieczyszczony ponad dopuszczalne wartości – do 19 % objętości przy górnej granicy normy wynoszącej 11 %, a straty w transporcie pomiędzy kopalnią a hutą dochodziły aż do 15 %.

W przypadku Donbasu etat obsady kopalń wynosił wówczas 293.000 górników i robotników, ale do prac pod ziemią brakowało 10.000 górników, zaś do prac naziemnych

zatrudniono 2730 ludzi ponad etat. Ogłoszono więc ochotniczy zaciąg młodzieży do pracy w kopalniach, w wyniku którego do 10 lipca 1938 r. zgłosiło się 2055 ludzi. Pomimo to, jedynie 27 kopalń – na ogólną liczbę 292 w całym Donbasie – wykonywało narzucony im plan z pewną nadwyżką. Pozostałe natomiast planu nie wykonały, przy czym skutek niskiej wydajności ich koszty wydobywania z reguły były zbyt wysokie [2].

Wiele nieprawidłowości i niedostatków istniało wtenczas również w hutnictwie żelaza. Do hut docierała bowiem zbyt zanieczyszczona ruda zawierająca za dużo krzemionki, gliny i kwarcytów. Zbyt często sprowadzano ją też z odległych złóż zamiast wykorzystywać te, które znajdowały się najbliżej. Z reguły zbyt niska była też wydajność wielkich pieców. Jako paliwa – zamiast drogiego koksu – próbowano wówczas używać termoantracyt, czyli wyżarzony antracyt. Poza tym: «Produkcja stali wysokogatunkowej, której wyrób jest sprawdzianem kultury technicznej kraju oraz potencjału przemysłowego i obronnego, nie osiąga [w Sowietach – przyp. A.S.] zamierzonych planów i wykazuje dużo braków. Huta ‘Krasnyj Oktiabr’ w Charkowie dała w ciągu 9 miesięcy [1938 r. – przyp. A.S.] braków za 13,7 miliona rubli, czyli że została zabrakowana cała dwumiesięczna produkcja» [2].

W przypadku wyrobów walcowanych największe niedobory występowały w produkcji szyn, drutu, blachy białej i żelaza dachowego, przy czym ani jedna huta produkująca rury nie wykonała planu, zaś braki w niektórych z nich stanowiły aż 40 % produkcji. Wynikało to z bardzo niskiej jakości produkcji hut. W pierwszym półroczu 1938 r. odsetek braków przy produkcji szyn I kategorii w całym ZSRS wyniósł 52 %, w blasze białej 50 %, a w produkcji drutu aż 60 %. Poza tym przestoje walcarek stanowiły wtenczas od 23 aż do 64 % czasu pracy, podczas gdy normy wynosiły zaledwie 12 %. Wielką była też płynność pracowników. Wszystko to obniżało realne możliwości produkcyjne oraz generowało ogromne straty finansowe, a także straty w surowcach i paliwie.

W efekcie takich niedostatków sowieckiego hutnictwa Huta imienia Stalina w Kramatorsku: «Wysyła swoim odbiorcom przedmioty niewykończone, zmuszając terrorem komisję odbioru technicznego do ich przyjęcia. Zamówienia na

części zapasowe do maszyn górniczych trwają [czyli, że były realizowane – przyp. A. S.] po 2 lata» [2].

Źle pracowała również Huta Stali w Zaporozżu («Zaporozstał»), która: «Od 1938 r. wytapia i walcuje pierwszą [w ZSRS – przyp. A. S.] stal nierdzewiejącą oraz wyrabia wysokogatunkową stal narzędziową: w I półroczu wyprodukowano 10.174 ton wartości 17 milionów rb. [czyli rubli – przyp. A. S.]. Jednak walcarki często próżnują i przestoje dzienne wynoszą 37–57 % czasu roboczego» [2].

Podobnie działo się też w nikopolskich kopalniach manganu, które według ustaleń oficerów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego pracowały źle, «[...] bo metodami przestarzałymi (z 21 kopalń – 8 pracuje ręcznie). Rozbudowa chodników odbywa się tylko w 3 kopalniach zamiast w 15. [...] Koszty własne [kopania – przyp. A. S.] rudy przekraczają normy o 18 %. Stosowana tytułem próby metoda wydobywania hydraulicznego daje dobre wyniki, bo zwiększa wydajność kilkanaście razy» [2].

Chlubnym wyjątkiem była tutaj huta dniewprowska produkująca «magnez», ponieważ wykonywała nałożone na nią plany.

Także sowiecki przemysł maszynowy nie realizował planów produkcyjnych, gdyż za 11 miesięcy 1938 r. wykonał tylko 85 % «produkcji towarowej». Najgorzej pracowały zaś przedsiębiorstwa wytwarzające silniki i traktory oraz inne «maszyny transportowe». Braki w produkcji – według oficjalnych sowieckich danych – wyniosły w tym czasie, przeciętnie, od 6 do 8 %. W rzeczywistości jednak musiało ich być znacznie więcej, gdyż w wielu zakładach z powodu braku sprawdzianów

oraz innych niezbędnych narzędzi pomiarowo-kontrolnych nie istniała praktycznie żadna realna kontrola techniczna [2].

Ostatni kwartał 1938 r. miał zdecydować o wykonaniu planu za cały rok oraz przygotować grunt pod realizację zadań w przemyśle ciężkim i maszynowym w roku następnym. Bowiem według zamierzeń przyrost wartości produkcji przemysłu ciężkiego, maszynowego i obronnego w porównaniu do ostatniego kwartału 1937 r. miał wynieść 30 %. Tymczasem w rzeczywistości nastąpił jej wyraźny spadek. Tak więc rzeczywiste efekty całkowicie zawiodły oczekiwania władz sowieckich, zaś przedsięwzięcia, którym udało się wykonać plan były bardzo nieliczne. Do tej grupy należała Woroneska Fabryka imienia Dzierżyńskiego, która produkowała silniki diesla, a na Ukrainie także fabryka obrabiarek w Odessie [2].

Podsumowanie Z powyższego wynika, że w okresie lat 1929–1939 polski wywiad wojskowy oraz polskie służby dyplomatyczne pilnie obserwowały i analizowały wszelkie zmiany zachodzące w gospodarce ówczesnego ZSRS, w tym także na sowieckiej Ukrainie. Dotyczyło to zarówno przemysłu, jak i rolnictwa [Poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide choćby: 45, 58, 66]. Należy też zauważyć, że stronę polską interesowały rzeczywiste, a nie propagandowe efekty i osiągnięcia sowieckiej ekonomiki, przy czym szczególną uwagę oficerów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz funkcjonariuszy polskich służb dyplomatycznych skupiały te jej elementy, które miały, bądź też mogły mieć w przyszłości, znaczenie militarne.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne Warszawa:

Centralne Archiwum Wojskowe (CAW):

1. Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.3085. ZSRR. Komunikat informacyjny z dn. 15.X.33 – Referat «Rosja» Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 6900/II.R.T.O.33, Warszawa 16 X 1933 r.
2. Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.2467. Charakterystyka techniczna przemysłu ciężkiego i maszynowego w ZSRR za II-e półrocze 1938 r. – dokument Oddziału II Sztabu Głównego, Warszawa 1939.

Źródła drukowane i wspomnienia

3. Hołodomor 1932–1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu. Wybór i opracowanie J. J. Bruski, Warszawa 2008.
4. Pomór w «raju bolszewickim». Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu. Opracowanie R. Kuśnierz, Toruń 2008.
5. Woronow M., Artyleryjskim szlakiem. Przekład S. Michnik, Warszawa 1966.

6. Wrzesień 1939. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w dokumentach, relacjach i wspomnieniach. Wybór i opracowanie W. Włodarkiewicz, Warszawa 2005.
7. Z dziejów terroru w państwie radzieckim 1917–1953. Wybór źródeł. Wstęp, tłumaczenie i opracowanie J. Wojtkowiak, Poznań 2012.
8. Zjazdy konsułów polskich w ZSRR. Protokoły i referaty 1927–1934 (Съезды польских консулов в СССР. Протоколы и доклады 1927–1934). Opracowali E. Kołodziej, M. Mazur, T. Radzik (Составители Э. Колодзей, М. Мазур, Т. Радзик), Lublin (Люблин) 2011.
9. Аулова Л., Даниленко В., Лавренюк В., Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Аннотований довідник, Львів 2010.
10. Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. Упорядочник Р. Пиріг, Київ 2007.
11. Коллективизация і голод на Україні 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. Відповідальний редактор С. В. Кульчицький, Київ 1992.
12. Мухіна М., Упокорення голодом. Збірник документів, Київ 1993.
13. Советское военно-промышленное производство (1918–1926). Том второй. Коллегиальная работа под редакцией В. А. Золотарева (серия: История создания и развития оборонно-промышленного комплекса России и СССР 1900–1963. Документы и материалы. Под редакцией И. И. Клебанова), Москва 2005.
- Opracowania**
14. Bieszanow W., Ślepy bóg wojny. Armia Czerwona pod ogniem własnej artylerii. Przekład W. Stefanowicz, Warszawa 2012.
15. Bieszanow W., Latające trumny Stalina. Przekład W. Stefanowicz, Warszawa 2013.
16. Bieszanow W., Twardy pancierz. Przekład W. Stefanowicz, Warszawa 2013.
17. Choloniewski K., Koszewski J., Polska radiotechnika lotnicza 1918–1939, Warszawa 2009.
18. Chrzanowski M., Motoryzacja Wojska Polskiego 1921–1939, Warszawa 2007.
19. Glass A., Polskie konstrukcje lotnicze do 1939 r. Tom II, Sandomierz 2007.
20. Glass A., Polskie konstrukcje lotnicze do 1939 r. Tom III, Sandomierz 2008.
21. Grzelak Cz. K., Armia Stalina 1939–1941. Zbrojne ramię polityki ZSRS, Warszawa 2010.
22. Grzywacz A., Armia sowiecka w ocenach polskiego kierownictwa wojskowego 1921–1939, «Studia Rzeszowskie», (Rzeszów) 1999, tom VI.
23. Historia Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego. Praca zbior., Warszawa 1960.
24. Jabłonowski M., Cztery lata przed wojną. Z dziejów gospodarki polskiej 1936–1939, Olsztyn 1996.
25. Klobuch K., Geneza lotniczego września. Polska doktryna lotnicza i konstrukcje samolotów bojowych na tle wrogów i sojuszników 1926–1939 r., Warszawa 2009.
26. Kośmider T., Planowanie wojenne w Polsce w latach 1921–1926, Toruń 2001.
27. Kośmider T., Zagrożenie radzieckie w polskim planowaniu militarnym okresu międzywojnia, [w:] Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym. Praca zbior. pod red. J. Gmitruka, W. Włodarkiewicz, Warszawa-Siedlce 2012.
28. Kozłowski E., Wojsko Polskie 1936–1939. Próby modernizacji i rozbudowy, Warszawa 1974.
29. Kruszyński M., Wywiad polski na terenie ZSRR (1921–1939). Wybrane zagadnienia, [w:] Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku. Tom I. Praca zbior. pod red. W. Skóry, P. Skubisza, Szczecin 2012.
30. Kulczycki S., Hołodomor. Wielki Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 jako ludobójstwo. Problem świadomości, Wrocław 2008.
31. Majewski M. W., Samoloty i zakłady lotnicze II Rzeczypospolitej, Warszawa 2006.
32. Maksimiec S., Warszawska Brygada Pancerno-Motorowa 1939, Oświęcim 2014.
33. Malak E., Prototypy samolotów bojowych. Polska 1936–1939, Wrocław 1990.
34. Malak E., Prototypy samolotów bojowych i zakłady lotnicze. Polska 1930–1939, Warszawa 2011.
35. Misiuk A., Służby specjalne II Rzeczypospolitej, Warszawa 1998.
36. Morgała A., Samoloty wojskowe w Polsce 1924–1939, Warszawa 2003.
37. Pawłowski T., Armia Marszałka Śmigłego. Idea rozbudowy Wojska Polskiego 1935–1939, Warszawa 2009.
38. Pawłowski T., Lotnictwo lat 30. XX wieku w Polsce i na świecie. Wybrane zagadnienia, Warszawa 2011.
39. Peplowski A., Wywiad polski na ZSRR 1921–1939, Warszawa 1996.
40. Smoliński A., Sytuacja wojskowa, ekonomiczna i społeczna na sowieckiej Ukrainie w latach 1921–1939 w ocenach Oddziału II polskiego Sztabu Głównego, «Південний Архів». Історичні Науки, Міністерство Освіти і Науки України, Херсонський Державний Університет, (Херсон), 2004, Випуск 16.
41. Smoliński A., Sowiecka Ukraina w ocenach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego – lata 1921–1939, «Nad Wisłą i Dnieprem». Polska i Ukraina w Przestrzeni Europejskiej – Przeszość i Terazniejszość. Seria: Historia, Systemy Międzynarodowe i Globalny Rozwój, (Toruń-Kijów) 2003–2004, Nr 2–3.
42. Smoliński A., Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona oraz sowiecki przemysł wojenny z lat 1921–1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego, [w:] Polski wywiad wojskowy 1918–1945. Praca zbior. pod red. P. Kołakowskiego, A. Peplowskiego, Toruń 2006.
43. Smoliński A., Sowiecka Ukraina z lat 1921–1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz próba oceny wartości poznawczej tych akt, «Przegląd Wschodni», (Warszawa) 2006, tom X, zeszyt 1 (37).

44. Smoliński A., Komunikat informacyjny Oddziału II Sztabu Głównego z dnia 15 października 1933 roku, «Wschodni Rocznik Humanistyczny», (Lublin–Radzyń Podlaski–Siedlce) 2008, tom V.
45. Smoliński A., Raport Attaché Wojskowego przy Ambasadzie RP w Moskwie ppłk. dypl. Konstantego Zaborowskiego z podróży po ZSRS odbytej latem 1936 r., [w:] Polska dyplomacja na wschodzie w XX – początkach XXI wieku. Praca zbior. pod red. H. Strońskiego, G. Seroczyńskiego, Olsztyn-Charków 2010.
46. Smoliński A., Akta Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego jako źródło do poznania dziejów sowieckiej Ukrainy z lat 1921–1939, «Історичний Архів. Наукові студії», (Миколаїв) 2012, випуск 8.
47. Smoliński A., Problematyka gospodarki sowieckiej Ukrainy z lat 1921–1939 w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego, «Історичний Архів. Наукові студії», (Миколаїв) 2012, випуск 9.
48. Smoliński A., Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona jako obiekt rozpoznania polskiego wywiadu wojskowego – próba oceny efektywności, [w:] Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym. Praca zbior. pod red. J. Gmitruka, W. Włodarkiewicza, Warszawa-Siedlce 2012.
49. Smoliński A., Gospodarka sowieckiej Ukrainy z przełomu lat dwudziestych i trzydziestych w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego, «Studia z Dziejów Wojskowości», (Białystok) 2012, tom I.
50. Smoliński A., Obraz Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej oraz sowieckiego potencjału militarnego z początku lat trzydziestych XX wieku w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. Przyczynek do dziejów polskiego wywiadu wojskowego, [w:] Militaria pomorskie. Zbiór studiów. Tom IV. Praca zbior. pod red. M. Giętkowskiego, Ł. Nadolskiego, A. Smolińskiego, Bydgoszcz 2012.
51. Smoliński A., Próba oceny wartości poznawczej akt pozostałych po Oddziale II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w kontekście możliwości opisu sytuacji wojskowej, ekonomicznej i społecznej ZSRS w latach 1921–1939, «Archiwa – Kancelarie – Zbiory», (Toruń), 2012, Nr 3 (5).
52. Smoliński A., Organizacja wielkich jednostek kawalerii Armii Czerwonej oraz ich kadra dowódcza i polityczna w latach 1935–1936, [w:] Do szarży marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii. Tom 2. Praca zbior. pod red. A. Smolińskiego, Toruń 2012.
53. Smoliński A., Wiedza Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego o stanie organizacyjnym kawalerii i wojsk szybkich RKKa w połowie lat trzydziestych XX wieku, [w:] Wrogowie, sojusznicy, towarzysze broni. Polsko-rosyjskie stosunki wojskowe w pierwszej połowie XX wieku. Praca zbior. pod red. J. Wojtkowiaka, Poznań 2013.
54. Smoliński A., Obraz przemysłu, rolnictwa i komunikacji sowieckiej Ukrainy z początku lat trzydziestych XX wieku w świetle akt polskiego wywiadu wojskowego, [w:] Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість, Львів (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), 2013, випуск 6.
55. Smoliński A., Armia Czerwona na sowieckiej Ukrainie oraz w pozostałych zachodnich okręgach wojskowych ZSRS w latach trzydziestych XX wieku w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego, «Історичний Архів. Наукові студії», (Миколаїв), 2014, Nr 12.
56. Smoliński A., Wiedza o wyższej kadry dowódczej kawalerii RKKa posiadana przez oficerów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w połowie lat trzydziestych XX w., [w:] Studia historyczno-wojskowe. Tom IV. Praca zbior. pod red. M. Wagnera, Siedlce 2014.
57. Smoliński A., O «czerwoną» Rosję, «czerwoną» Europę i «czerwony» świat. Studia o potencjale militarnym Sowietów w latach 1918–1941, Toruń 2015.
58. Smoliński A., Przemysł ciężki, rolnictwo i komunikacja sowieckiej Ukrainy w latach trzydziestych XX w. w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. Przyczynek do oceny potencjału militarnego Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej oraz ZSRS w okresie międzywojennym, Oświęcim 2016.
59. Włodarkiewicz W., Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921–1939, Warszawa 2001.
60. Włodarkiewicz W., Przed 17 września 1939 roku. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921–1939, Warszawa 2002.
61. Włodarkiewicz W., Rola polskiego wywiadu wojskowego w rozpoznaniu zagrożenia sowieckiego Rzeczypospolitej w latach 1932–1939, [w:] Wywiad wojskowy II Rzeczypospolitej. Praca zbior. pod red. P. Kołakowskiego, A. Peplńskiego, Kraków 2011.
62. Wyszczelski L., W obliczu wojny. Wojsko Polskie 1935–1939, Warszawa 2008.
63. Ziemke E. F., Armia Czerwona 1918–1941. Powstanie narzędzia agresji. Przekład K. Mróz-Mazur, Oświęcim 2015.
64. Кен О. Н., Мобилизационное планирование и политические решения (конец 1920-х середина 1930-х гг.), Москва 2008.
65. Самуэльсон Л., Красный колосс. Становление военно-промышленного комплекса СССР 1921–1941. Перевод с английского И. С. Давидян, Москва 2001.
66. Смолински А., Образ Красной Армии и СССР в 1921–1939 гг. в документах II Отдела Генерального Штаба Войска Польского, «Клио», (Санкт-Петербург) 2010, № 3 (50).
67. Смолински А., Образ советской деревни летом 1936 г. в докладе военного атташе при Посольстве Республики Польша в Москве подполковника Генерального Штаба Константина Заборовского, [w:] Поляки в истории российской провинции XIX–XX вв. Диалог цивилизаций. Материалы международной научной конференции 18–20 мая 2010 г., Тамбов 2010.

Смолінський А., Університет імені М. Коперника, м. Торунь (Польща)

**ОЦІНКА ЕКОНОМІЧНИХ ЗМІН НА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ З КІНЦЯ 1920-Х ДО КІНЦЯ 1930-Х РР.
У ВИСНОВКАХ АНАЛІТИКІВ ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ РОЗВІДКИ ТА ФУНКЦІОНЕРІВ
ПОЛЬСЬКИХ ДИПЛОМАТИЧНИХ СЛУЖБ**

У статті проаналізовано оцінки найважливіших економічних перемін в Радянській Україні з кінця двадцятих до кінця тридцятих років ХХ ст., які давали аналітики тогочасної польської розвідки та представники польських дипломатичних служб акредитованих тоді в Україні. Автор також вказує на причини, які спонукали польську сторону відслідковувати і аналізувати зміни того типу, а також їх параметри.

Ключові слова: Радянська Україна; Польща; СРСР; польська військова розвідка.

Смолинский А., Университет имени Н. Коперника, Торунь (Польша)

**ОЦЕНКА ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ В СОВЕТСКОЙ УКРАИНЕ
С КОНЦА 1920-Х ДО КОНЦА 1930-Х ГГ. В ОТЧЕТАХ АНАЛИТИКОВ ПОЛЬСКОЙ ВОЕННОЙ
РАЗВЕДКИ И ФУНКЦИОНЕРОВ ПОЛЬСКИХ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ СЛУЖБ**

В статье проанализировано оценки важнейших экономических изменений в Советской Украине с конца двадцатых до конца тридцатых годов ХХ века, которые сделали аналитики тогдашней польской разведки и представители польских дипломатических служб акредитированных в Украине. Автор также обратил внимание на причины, которые побуждали польскую сторону отслеживать и анализировать изменения такого типа, а также их параметры.

Ключевые слова: Советская Украина; Польша; СССР; польская военная разведка.

Рецензенти: д-р. іст. наук, професор Сінкевич Є. Г.
канд. іст. наук, ад'юнкт Стемпень Ст.

© Смолінський А., 2016

Дата надходження статті до редколегії 01.02.2016